

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І.МЕЧНИКОВА
Факультет психології і соціальної роботи
Кафедра соціальної і прикладної психології

В.І. Подшивалкіна

ОЦІНОЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЕКТІВ ТА ПРОГРАМ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до вибіркової дисципліни професійної підготовки
здобувачів спеціальності 053 « Психологія»
третього (доктор філософії) рівня вищої освіти

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 159.98.075:330.094.5(076)
П449

Рецензенти:

Н.В. Родіна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної та спеціальної психології ФПСП ОНУ імені І.І.Мечникова

М.Ф. Будіянський – кандидат психологічних наук, професор кафедри соціальної і прикладної психології ФПСП ОНУ імені І.І.Мечникова

*Рекомендовано до друку вченою радою
Факультету психології та соціальної роботи ОНУ імені І. І. Мечникова
Протокол № 6 від 21 квітня 2021р*

Подшивалкіна В.І.

П449 "Оціночні дослідження проектів та програм": метод. рек. до вибіркової дисципліни професійної підготовки для здобувачів спеціальності 053 «Психологія» третього (доктор філософії) рівня вищої освіти/ В.І.Подшивалкіна; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Ф-т психології та соціальної роботи. – Одеса : ОНУ, 2021. – 31 с.

Методичні рекомендації до дисципліни “Оціночні дослідження проектів та програм” спрямовані на створення оптимальних умов для засвоєння здобувачами третього рівня вищої освіти (доктор філософії) особливостей використання методології, методів та прийомів оцінки психологічних проектів та програм. Оціночні дослідження – актуальний сучасний напрямок роботи професійного психолога, якій ще тільки формується, але має великі перспективи з точки зору оптимізації розвитку психологічної практики. Надаються перелік тем, питання для самоконтролю та семінарських занять.

Розраховано для здобувачів третього рівня вищої освіти другого року навчання факультету психології і соціальної роботи ОНУ імені І. І. Мечникова спеціальності 053 «Психологія», а також слухачів інших гуманітарних напрямів.

УДК 159.98.075:330.094.5(076)
П449

Зміст

Вступ.....	4
Мета та завдання.....	4
Зміст навчальної дисципліни.....	6
Рекомендована література.....	7
Додатки: Матеріали для самостійної роботи здобувача	9
Додаток 1. Теми рефератів за вибором.....	9
Додаток 2. Інформаційні листи до дисципліни.....	10
Інформаційний лист 1. Оціночні дослідження: загальний огляд	10
Інформаційний лист 2. Історія та сучасний стан оціночних досліджень	12
Інформаційний лист 3 Проблеми впровадження оціночних досліджень	14
Інформаційний лист 4. Програма як предмет оціночного дослідження	18
Інформаційний лист 5. Особливості дизайну оціночного дослідження.....	23

Вступ

На сучасному етапі розвитку психології особливо активно розвивається психологічна практика. Сучасні психології все частіше розробляють особисті програми та проекти вирішення актуальних психологічних проблем. Історія оціночних досліджень пов'язана перш за все з впровадженням педагогічних проектів, але останні роки ними користуються спеціалісти з інших галузей, зокрема в психології.

Методичні рекомендації до дисципліни "Оціночні дослідження проектів та програм" спрямовані на те, щоб зорієнтувати здобувача у методології, стратегіях та методах оціночних досліджень та допомогти у їх практичному засвоєнні.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Оціночні дослідження проектів та програм» є особливості використання методології та методів оціночних досліджень у психології. Дисципліна " Оціночні дослідження проектів та програм" входить до вибіркових дисциплін професійної підготовки та складається з двох змістових модулів:

1. Методологічні та методичні проблеми оціночних досліджень
2. Етичні, правові та професійні стандарти оціночних досліджень

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин, що становить 3 кредити ЄКТС.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета навчальної дисципліни «Оціночні дослідження проектів та програм» полягає у створенні умов для засвоєння студентами теоретико-методологічних засад оцінки професійної діяльності, вироблені вмінь та навичок проведення оціночних досліджень психологічних проектів та програм, сприянні формуванню соціально-психологічній культури та етики оціночних досліджень.

Завдання - забезпечити формуванню вмінь проводити оцінку проектів та програм, оцінювати цільові установки соціальних проектів та програм,

проводити оцінку ефективності проектів та програм; обирати вимірювальні стратегії оцінкового дослідження; давати надійні та валідні оцінки соціальних проектів та програм;

- сприяти користуванню етичними, правовими та професійними стандартами аналізу та інтерпретації даних оцінкових досліджень.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних компетентностей:

ІК Здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі психології, в тому числі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних психологічних знань та/або професійної практики

ЗК1 Здатність виділяти, ставити та вирішувати науково-дослідницькі проблеми.

СК2 - Здатність критично оцінювати результати науково-дослідної роботи, визначати перспективи подальших наукових розвідок із дотриманням належної академічної та професійної доброчесності.

СК3 Здатність ініціювати та брати на себе відповідальність в інноваційних комплексних проектах місцевого (регіонального) та/або державного значення.

Очікувані результати навчання. У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач третього освітнього рівня демонструвати наступні результати навчання:

ПРН 3 Знати та переосмислювати існуючі та \ або створювати (за потреби) нові теоретичні моделі та психологічні підходи до аналізу й інтерпретації одержаних результатів наукового дослідження.

ПРН 10 Уміти створювати та впроваджувати інноваційно-дослідницькі проекти у різних сферах суспільного життя.

ПРН 13 Виокремлювати, систематизувати, розв'язувати, критично осмислювати та прогнозувати значущі психологічні проблеми, чинники та

тенденції функціонування й розвитку особистості, груп і організацій на різних рівнях психологічного дослідження.

ПРН 14 Здійснювати пошук, опрацювання та аналіз професійно важливих знань із різних джерел на основі сучасних методологій наукової діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних (цифрових) технологій.

ПРН 15 Уміти критично і системно оцінювати результати науково-дослідної роботи, визначати перспективи подальших наукових розвідок. Форма підсумкового контролю успішності навчання - залік

Методи діагностики успішності навчання
- контроль за самостійною роботою (перевірка конспектів, виконання завдань до практичних занять, захист рефератів за обраною темою, презентація наукових досліджень тощо);

Усі форми контролю включено до 100-бальної шкали оцінювання

Зміст навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Методологічні та методичні проблеми оціночних досліджень

Тема 1. Методологічні проблеми оціночних досліджень

Реальний соціальний світ та розвиток методів його дослідження. Оціночні дослідження в системі психологічних методів. Суб'єкти оціночних досліджень. Основні підходи до оціночних досліджень. Мета оціночних досліджень. Моделі оціночних досліджень. Процес та результати оціночних досліджень. Принципи оціночних досліджень. Експертиза, діагностика, моніторинг та оціночні дослідження.

Тема 2. Методичні проблеми дослідження проектів та програм

Ідентифікація та дослідження потреб. Вибір та ідентифікація мети проекту. Методи й процедури досягнення мети проекту або програми та їхня оцінка. Моделі оціночних досліджень. Процес та результати оціночних досліджень.

Вимірювальні стратегії в оціночних дослідженнях. Надійність та валідність кількісних показників проектів та програм. Методи оцінки ефективності проектів та програм. Вартісне - затратний підхід до оцінки проектів та програм.

Індуктивний аналіз даних. Ідеографічні інтерпретації. Якісні методи оцінки соціальних програм. Метод дослідження випадків.

Змістовий модуль 2. Етичні, правові та професійні стандарти оціночних досліджень

Тема 1. Професійні стандарти проведення оціночних досліджень.

Стандарти збору та зберігання даних. Стандарти аналізу та інтерпретації даних оціночних досліджень. Навички, які необхідні для проведення оціночних досліджень.

Тема 2. Етичні та правові стандарти оціночних досліджень

Типи моральних принципів. Етичні проблеми використання офіційних та особистих документів. Етичні дилеми оціночних досліджень проектів та програм. Етичні основи захисту суб'єктів проектів та програм. Правові основи оціночних досліджень.

Рекомендована література

Основна

1. Вайс Керол Г. Оцінювання. Методи дослідження програм та політики.
Пер. з англ.- К., Основи, 2000.- 672 с.
2. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: основы методологии и практики.- Кишинев, 1997.- 350 с.
1. Подшивалкина В.И. Методологические аспекты оценок исследований социальных проектов и программ //Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 19-20 вересня 2000 р.-м. . Київ.- Київ, 2000.- С 236-248

2. Подшивалкина В.И. Оценочные исследования социальных программ: технологические аспекты // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 12.- С. 35-41
3. Подшивалкіна В.І., Крапіва В.І. Оціночні дослідження соціальних проектів і програм.- Одеса, 2009.-112 с.
4. Крапіва І.В. Оціночні дослідження соціально-конструйованої реальності: потенціал використання в соціології // Соціальні технології. За ради чого? Яким чином? З яким результатом?.- Одеса, 2015.- С.60-73
5. 10. Стародубцев П.С. Оценочные исследования // Социс. 1992. № 2.- С.45-51
6. Стародубцев П.С. Заказчик исполнитель в оценочном исследовании // Социс. 1993. №8.-С.61-78
7. Robson C. Real Word Research: A Resource for Social Scientists and Pracrioner-Researchers.- London:Blackwell, 1993.- 505 p.
8. Chambers D.E., Wedel K.R., Rodwell M.K. Evaluating social programs. -NY: Allyn & Bacon, 1992.- 355 p.

Додаткова

1. Подшивалкіна В.І. Лукашевич М.П. Суїменко Є.І., Каменська Т.Г. Макро- і мікросоціальна інженерія: соціоінженерний практикум. Одеса: Астроприт, 2001.-256с.
2. Подшивалкина В.І. Становлення громадянського суспільства в Україні та методологічні проблеми оцінкових досліджень соціальних проектів і програм // Соціальні технології . Актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 13.- Київ, Запоріжжя, Одеса, 2002.- С.6-11
3. Подшивалкина В.И. Социальные преобразования и проблемы оценки их зффектов // Соціальні технології . Актуальні проблеми теорії та практики. Вип.15.- Київ, Запоріжжя, Одеса, 2002.- С. 76-82

Електронні інформаційні ресурси:

https://studme.org/298212/sotsiologiya/otsenochnye_issledovaniya

<https://arctic-council.org/index.php/ru/our-work/news-and-events-ru/308-assessments>

Додатки: Матеріали для самостійної роботи здобувача

Додаток 1. Теми рефератів

Реферат (до 10 сторінок) з однієї з тем

1. Основні підходи до оціночних досліджень
2. Моделі оціночних досліджень.
3. Експертиза, діагностика, моніторинг та оціночні дослідження.
4. Вимірювальні стратегії в оціночних дослідженнях.
5. Методи оцінки ефективності проектів та програм.
6. Стандарти збору та зберігання даних
7. Етичні основи захисту суб'єктів проектів та програм

Додаток 2. Інформаційні листи до дисципліни

Інформаційний лист 1. Оціночні дослідження: загальний огляд

У науковій літературі терміни «оціночне дослідження», «програмне оцінювання», «оцінка» та «оцінювання» (evaluation research, program evaluation, evaluation) використовуються як взаємозамінні. Оціночне дослідження є одним з типів **міждисциплінарного прикладного дослідження** з такими характеристиками:

- це дослідження, яке виконується «на замовлення»;
- дослідження носить діагностичний характер і прив'язане до конкретного об'єкта, конкретного місця і часу;
- дослідження має виключно практичну орієнтацію, оскільки спрямоване на надання рекомендацій, направлених на суттєву зміну або перетворення об'єкта.

Таким чином, можна визначити чотири базові складові оцінювання, на які звертають увагу дослідники:

1. Оціночне дослідження як систематичний аналіз, що використовує соціально-наукові методи пізнання.
2. Оціночне дослідження як спосіб аналізу інновацій, що знаходяться на різних етапах впровадження.
3. Оціночне дослідження як процедура виявлення досягнення цілей та пошуку показників ефективності інноваційної діяльності.
4. Оціночне дослідження як процес винесення судження про впроваджувану програму з метою ухвалення подальших управлінських рішень.

Узагальнюючи вищесказане, відзначимо, що під оціночним дослідженням визначається як тип прикладного дослідження, що є якомога більш систематичним аналізом інновацій, що знаходяться на етапі розробки, впровадження або завершення, з метою отримання даних, що дозволяють полегшити зацікавленим сторонам процес ухвалення рішень щодо даної

інновації, і який направлений на поліпшення процесу розробки інновації в майбутньому.

До **ключових цілей** оціночного дослідження можна віднести наступні:

- Отримання даних про дієвість інновації.
 - З'ясування того, чи досягла інновація поставленої мети.
 - Порівняння реального положення справ із запланованим, виявлення невідповідностей і надання рекомендацій щодо усунення невідповідностей.
 - Виявлення того, як розвиваються різні етапи адміністративного процесу.
 - Розуміння і вивчення механізмів реалізації проектів і програм.
 - Надання об'єктивної інформації і допомоги в процесі ухвалення оптимальних рішень.
 - Поліпшення та прогнозування розвитку положення, що існує зараз.
 - Досягнення взаємного розуміння між залученими сторонами.
 - Отримання узагальненої картини дій і впливів соціальних проектів і програм.
 - Отримання знань щодо програми, які дозволили б громадянам оцінити значимість державної діяльності і сприяти особам, що ухвалюють рішення підвищити її релевантність, результативність, ефективність, цілісність і вплив.
- Класифікація суб'єктів, що ініціюють та відповідають за впровадження психологічних інтервенцій:
- Держава як замовник соціальних перетворень, вона мобілізує ресурси на впровадження в соціальну практику нововведень, які потрапляють в зону його компетенції, а також контролює якість цих перетворень.
 - Підприємства та організації, які виробляють або використовують психологічні інновації в правовому полі і під контролем держави та мають свободу у сфері практичного впровадження прогресивних психологічних інновацій.
 - Політичні партії і рухи, які виробляють перспективні комплекси інновацій, а також впроваджують їх у суспільну практику після перемоги на виборах.

- Громадські організації як незалежні розробники інновацій чи ініціатори їх впровадження в життя суспільства.

Інформаційний лист 2. Історія та сучасний стан оціночних досліджень

Першому поколінню оцінювання відповідала роль фахівця з оцінки, яку умовно можна назвати «*проведення вимірювань (measurement)*». Виникнення оціночних досліджень стало результатом синтезу безлічі наукових поглядів минулого. Початком розвитку оцінювання стали шкільні тести, які використовувалися для визначення ступеня освоєння дітьми різних навчальних курсів і дисциплін. Розвиток тестів протягом першої половини ХХ століття, а також їх активне застосування в різних сферах у зв'язку з необхідністю вимірювання індивідуальних відмінностей дало поштовх для розробки математико-статистичних процедур, чим були закладені основи сучасної статистики.

Роль фахівця з оцінки на цьому етапі була чисто технічною: він повинен був володіти знанням інструментарію, щоб в будь-якій з можливих ситуацій застосувати конкретну методологію. Якщо у ситуації не було відомих аналогів, фахівець з оцінки повинен був спиратися на власний досвід, а скоріше інтуїцію.

Поява **другого покоління** оцінювання була обумовлена зародженням програмного оцінювання.

На цьому етапі роль фахівця з оцінки спрямована не на якість знань, а якість освітньої програми, при цьому акцент в оцінюванні зміщувався з результату на цілі, які гарантують цей результат.

На цьому етапі основна роль фахівця з оцінки полягала в описі переваг і недоліків (сильних і слабких сторін) об'єкта, що оцінюється, залежно від поставленої мети. Друге покоління оцінювання змістило акцент з вимірювань властивостей об'єкта, що цікавлять дослідника, на аналіз цілей і результатів роботи. Відтепер завдання фахівця з оцінювання полягало не тільки в презентації проекту можливих вдосконалень, але і в наданні замовникові

програми реалізації цих пропозицій. Саме оцінювання перестало бути еквівалентом проведення вимірювань, оскільки було розширене за рахунок методології другого покоління.

Масове реформування системи освіти на початку 50-х років стало передумовою для нової хвилі популярності оціночних досліджень. Разом з цим описовий підхід вже не відповідав завданням оцінювання. Його головний мінус полягав в тому, що інформацію про впровадження програми не можна було отримати до повного її завершення. Тим самим втрачалася доцільність оцінки, від якої чекали прогнозування наслідків впровадження освітніх програм.

Заявилась необхідність використання разом з описом ще і процесу винесення судження. Заклик включити процес судження в акт оцінки ознаменував появу **третього покоління оцінки**, покоління, в якому фахівець з оцінки приймав на себе роль судді, того, хто *виносить судження (judgment)*, зберігаючи при цьому описові і технічні функції, які були властиві на двох перших етапах.

Основоположним елементом **четвертого покоління оцінювання** стала теорія конструктивізму, що прийшла на зміну ортодоксальної позиції в проведенні оцінки, що панувала впродовж всього ХХ століття. Тепер роллю фахівця з оцінки стало *ведення переговорів (negotiation)* зі всіма учасниками інновації.

Використання принципів позитивізму, який орієнтується на пошук закономірних зв'язків і подібностей, фактично вело до створення картини світу, позбавленої значної частки унікальності і різноманіття. Теорія конструктивізму, що знайшла віддзеркалення в роботах теоретиків оцінювання починаючи з 80-х років, не тільки змінила загальну картину світу, тепер предметом вивчення став індивідуальний життєвий досвід, що вплинуло на зміну ролей не тільки фахівців з оцінки, але і акторів, тобто споживачів послуг, активно залучених у процес реалізації інновації. Зміна парадигм призвела до того, що в даний час процес оцінювання розглядається як спільна робота, в якій оцінювач більше не є експертом, а виступає одним з рівноправних членів, що

беруть участь в конструюванні реальності. У зв'язку з цим думка фахівця з оцінки перестала бути домінуючою. В центрі уваги дослідника опинилися люди, їх знання, досвід і практика, а запорукою успішної роботи стали комунікативні навички цих людей, бажання ділитися і отримувати інформацію.

Інформаційний лист 3. Проблеми впровадження оціночних досліджень

Оцінка ефективності соціальних проектів і програм, як правило, здійснювалася з погляду економічного чи соціально-економічного ефекту. В основу розрахунків закладалися найчастіше співвідношення одержуваних результатів до зроблених витрат.

Оцінювальне дослідження – це особливий різновид дослідження, що відрізняється специфічними методами збору й аналізу даних про можливу ефективність і наслідки соціальних інновацій. Головна мета оцінювальних досліджень одержати узагальнену картину дій і впливів психологічних проектів і програм.

Ключові питання оцінювального дослідження: як "працюють" соціальні програми, чи виконують вони те, що передбачається, для кого вони корисні й у якому ступені, які небажані побічні ефекти.

Оцінювальне дослідження визначається деякими особливостями. Насамперед, воно повинне бути практично корисним. Крім того, оцінювальне дослідження, повинне бути виконаним із політичної, практичної і фінансової точок зору, бути безстороннім і етично коректним. Воно також повинне бути засноване на використанні адекватного оцінного інструментарію.

Як правило, оцінювальне дослідження забезпечує рішення однієї чи декількох задач. Воно може бути спрямоване *на попередню оцінку можливості здійснення програми, що пропонується* й може бути проведене ще на стадії її розробки. У цьому випадку може оцінюватися актуальність розробки соціальної програми чи проекту й ступінь її забезпечення ресурсами. Перед оцінювальною командою може бути поставлена задача *оцінки підходів,*

методів і способів реалізації програми, їхньої адекватності цілям, що декларуються. Оцінювальне дослідження може бути спрямоване на виявлення й пошук шляхів усунення дефектів соціальної програми чи проекту. Вивченню й аналізу можуть бути піддані результати виконання соціальної програми і їхньої ефективності. Крім того, оцінювальне дослідження може включати моніторинг програми, тобто оцінювати ступінь задоволеності споживача з погляду рішення його проблем.

Для оцінки програми використовуються різноманітні інформаційні джерела: формальні заявки, пропозиції, надання; запити на фінансування; методичні вказівки по реалізації програми; брошури чи бюлетені, що описують програму; законодавчі чи адміністративні документи; оперативні робочі папери; консультативні повідомлення. Список можливих документів змінюється від програми до програми. Для оцінювача важливо одержати як можна більш ясне розуміння призначення й цілей програми. Для одержання інформація про програму широко використовується інтерв'ювання безпосередніх замовників і виконавців програми.

Оцінка структури й змісту програми становить одну з центральних частин оцінювальних досліджень. Вона служить для позначення того, як добре визначені компоненти програми і наскільки вони забезпечують досягнення цілей програми. Крім того, оцінка програми служить тому, щоб усвідомити розбіжності в сприйнятті програми. Дуже часто мається істотна невідповідність між концепцією програми, сприйнятої політичними діячами, що фінансують організаціями і реальним утіленням цієї програми.

При аналізі змісту програми, насамперед, вивчається послідовність програмних заходів (при цьому виділяються ключові заходи чи події, над якими комісія чи штаб програми мають прямий контроль), усі заходи, що потрібні для досягнення цілей, заходи, необхідні для виправдання програми, а також їхні позитивні й негативні наслідки. Для оцінювача важливо також ідентифікувати набір показників, характеристик, необхідних і достатніх для опису подій з погляду ініціаторів чи керівників програми й набір показників,

характеристик, що свідчать про те, що захід програми відбувся. Крім того, необхідно оцінити очікувану ефективність від кожного заходу чи події, їхні ефекти й результати, а також час їх появи. Особливе значення має визначення одиниць і засобів виміру і контролю, методів і механізмів, що дозволяють оцінювати й перевіряти виміри й помилки.

Крім того, потрібну інформацію оцінювачі програми чи експерти можуть одержати з безпосереднього спостереження за роботою програми, відвідуючи місця її реалізації. Такі відвідування містять у собі прямий контакт із компонентами програми.

Звіт за результатами оцінювального дослідження, його зміст і глибина залежать від того, як чітко визначені користувачі цієї інформації для кожного із заходів програми, а також ідентифіковані дії чи міри, що можуть піти з оцінювальної інформації.

Можна виділити кілька основних проблем оцінювальних досліджень: проблема парадигми оцінювальних досліджень, проблема виміру результатів діяльності людини, проблема виконання й використання результатів оцінювальних досліджень.

Проблема парадигми. У методологічному плані варто виділити два основних підходи до оцінки соціальних програм: кількісний і якісний.

Досить строгий кількісний підхід до оцінки соціальної політики й програм спрямований на аналіз причинної обумовленості явищ і процесів. Якісний спостерігач більш за все зацікавлений описом процесів і в одержанні, прямих, звичайних суджень різних учасників про виконувані процеси.

Парадигма кількісного запиту виходить із вимог традиційної лабораторної науки, що вважає, що, принаймні, теоретично, усі в цьому світі можна зрозуміти. Природний світ речей є настільки стійким, що вони можуть бути розділені на частини, що можуть бути безпосередньо досліджені поза їхнім первісним контекстом. Дослідник заздалегідь вибудовує припущення чи гіпотези і визначає інструментарій для їх підтвердження чи спростування.

Парадигма припускає виміри з числовими результатами, із пророкуваннями результатів.

Парадигма якісного запиту виходить із того, що світ може бути тільки частково зрозумілим раціональним дослідженням, а природа частин речі визначена їх середовищем. Таким чином, гіпотези щодо того, як речі зв'язані один з одним, не можуть бути заявлені заздалегідь, їх треба спостерігати в природному оточенні. Акцент є зміщеним на збір багаторазових інтерпретацій значення дій і випадків. Вибір дослідницької парадигми визначає вибір оцінювачем методів й прийомів його роботи.

Проблема вимірів при оцінці соціальних програм. Виміри результатів діяльності людини мають складності, що відрізняють їх від проблем виміру у відношенні властивостей речей. Одна з труднощів зв'язана з тим, що досить часто, єдиний спосіб одержати деякі типи інформації полягає в тому, щоб запитати предмет вивчення, тобто людей, безпосередньо включених у соціальну програму. При цьому варто враховувати можливість множинних інтерпретацій тих самих даних. Оцінювач змушений враховувати людську якість активно і безупинно керувати своїми враженнями. Одні люди іноді редагують свої висліви, виходячи із соціально бажаних зразків поведінки, інші, навпаки, намагаються створити враження незалежності, сміливості і навіть соціального відхилення, що характерно для творчих людей.

Проблема виконання психологічних проектів програм.

Передбачається, що структура влади, властива формальним організаціям достатня для здійснення проекту програми. Набір специфікацій програми припускає досить точні описи дій, що повинні бути прийняті у певний час, певними людьми, за певних умов.

Проблема виконання полягає в тому, що є безліч способів реалізації конкретних дій, що можуть заважати реалізації стандартів чи розпоряджень, навіть притім, що проекти, специфікації, стандарти можуть бути дуже точно визначені. Крім проблем, що впливають із звичайних людських невдач (недбалість персоналу, некомпетентність, неуцтво, чи проста непокора) існує

проблема серйозного внутрішнього організаційного опору виконанню програми, можливо, прямого саботажу. І, нарешті, існує проблема схованих організаційних цілей, схованих персональних чи професійних цілей штату й адміністраторів.

Проблема використання результатів оцінювальних досліджень. Поки ще не сформувалася культура використання оцінювальних досліджень у формуванні соціальної політики й програм. Але на шляху використання оцінювальних досліджень стоять і організаційний, корпоративний опір, і персональний інтерес кар'єри, яким може загрожувати дослідження. Усі організації мають певні границі, у межах яких вони можуть допустити результати оцінки програми, що загрожують їх виживанню (чи, особливо, кар'єрам співробітників, що контролюють оцінку). Ніяка організація не має суїцидальних тенденцій, навіть притім, що вони часто діють способами, що наносять збиток їх власному інтересові. Кожна організація має "секрети", які вона повинна зберігати, і процес чи результат оцінки можуть загрожувати їх статусу. Але, крім того, організації, що ініціюють чи контролюють соціальні проекти й програми, найчастіше до кінця не можуть прояснити собі, якої інформації вони дійсно потребують. Здатність результатів оцінювального дослідження впливати на прийняття рішення залежить від ясності щодо того, які рішення повинні бути зроблені в результаті оцінювального дослідження.

Інформаційний лист 4. Програма як предмет оціночного дослідження

Ключові питання оціночного дослідження: як "працюють" соціальні програми, чи виконують вони те, що передбачається, для кого вони корисні і в якій мірі, які небажані побічні ефекти.

Перш за все, оцінка соціальної програми починається з ідентифікації цілі і завдань самого оціночного дослідження, виходячи з інформаційних потреб замовників. Мета оцінювання програми визначає методологічні вимоги до всього оціночного дослідження. Роз'яснення мети (цілей) і досягнення взаємного розуміння між залученими сторонами є першим кроком оцінки.

Ключ до розуміння мети оцінювання часто може бути знайдений в документах, підготовлених стороною, яка уповноважила оцінку. При цьому слід враховувати труднощі, які пов'язані із задоволенням інформаційних потреб усіх, хто міг би потенційно отримувати вигоду з результатів оцінки.

Є ряд технологічних принципів оціночних досліджень.

По-перше, загальне організаційне вплив процесу і результатів оцінювання залежить від рівня владних повноважень замовників оціночного дослідження. По-друге, здатність результатів оціночного дослідження впливати на прийняття рішення щодо подальшої долі програми залежить від ясності щодо того, які рішення в принципі повинні бути прийняті. По-третє, кожна організація має "секрети", які вона повинна зберігати, якщо процес або результат оцінки можуть загрожувати її виживання (або, що більш значуще, кар'єрів співробітників, які контролюють оцінку). Ніяка організація не має суїцидальних тенденцій, навіть при тому, що вони часто діють способами, які завдають шкоди їх власним особистого інтересу. По-четверте, майже всі організації можуть визначити заздалегідь, що могло б стати корисним продуктом оцінки. По-п'яте, оціночне дослідження не може бути виконано в межах організації, яка не визначила мету своєї програм.

Важливим етапом оціночного дослідження є оцінка мети самої соціальної програми. Перш за все, мається на увазі з'ясування уявлень про цілі та призначення програми її ініціаторів. Дуже важливо виявити їх власні формулювання цілей програми; критерії, за якими ініціатори програми припускають визначати ступінь просування до оголошених цілей; основні пріоритети програми; очікування щодо програми на найближчий рік, на перспективу; уявлення про механізми реалізації програми; чому конкретні заходи забезпечать, на думку ініціаторів програми, досягнення її цілей; характеристика найбільш серйозних труднощів, що стоять перед програмою при досягненні її цілей; інформаційну систему програми і її адекватність потребам ініціаторів; способи отримання ініціаторами програми інформації про виконання програми; задоволеність цією інформацією

Наступний етап включає опис програми. Опис програми служить важливим компонентом в її оцінці. Опису підлягають основні елементи програми:

1. Послідовність програмних заходів

- послідовність ключових заходів (подій), за якими управління має прямий контроль;

- послідовність всіх заходів (подій), які потрібні для досягнення цілей;

- опис подій, необхідних для виправдання програми;

- опис подій, що мають позитивні і негативні побічні ефекти.

2. Показателі заходів

- ідентифікація набору показників, характеристик, необхідних і достатніх для опису заходів (подій), з точки зору ініціаторів або керівників програми;

- ідентифікація набору показників, характеристик, які демонструють те, що подія програми відбулася, і прийнятних для ініціаторів або керівників програми.

3. Ожідана ефективність від кожного заходу чи події

- ідентифікація очікуваних ініціаторами або керівниками програми ефектів і результатів від кожного заходу чи події;

- визначення періодів часу, в яких визначних подій повинні відбутися.

4. Допоміжні заходи (дії), які повинні бути здійснені для того, щоб відбулася подія.

- ідентифікація допоміжних заходів, що забезпечують ключова подія;

- визначення характеристик цих заходів (дій);

- ідентифікація свідочств того, що діяльність досягне очікуваних результатів.

5. Інформаційні системи

- одиниці виміру і контролю;

- засоби вимірювання і контролю;

- методи і механізми, здатні оцінювати і перевіряти вимірювання і помилки;

- витрати систем вимірювання.

6. Використання результатів оціночних досліджень

- ідентифікація користувачів оціночної інформації для кожного з подій або заходів програми;

- ідентифікація дій або заходів, які можуть мати місце, виходячи з оціночної інформації;

- оцінка того, як ці дії торкнуться програму або описану політику.

Вивчення програми, починається зі збору доступної інформації, яка описує програму. Оцінка програми залучає кілька інформаційних джерел для повного опису програми: формальні рішення, надання; запити на фінансування; брошури або бюлетені, які описують програму; законодавчі або адміністративні повідомлення про програму; робочі папери; консультативні повідомлення. Список можливих документів змінюється від програми до програми. Метою оцінювача є досягнення якомога більш ясного розуміння призначення програми, цілей і зобов'язань по кожному її елементу.

Крім того, потрібну інформацію оцінювачі програми або експерти можуть отримати, відвідуючи місця реалізації програми, щоб безпосередньо спостерігати роботу програми. Таке відвідування ділянки включає в себе прямий контакт з компонентами програми. Мета відвідування ділянки полягає в тому, щоб зібрати подальшу інформацію про програму, особливо з приводу тих проблем, які були ідентифіковані на більш ранніх стадіях аналізу програми. Зазвичай, дії, вжиті для відвідування ділянки, не займають багато часу і істотно не збільшують вартість процедур по оцінці програми.

Первинні методи збору даних - це спостереження та інтерв'ю з персоналом програми, клієнтами, або іншими, хто, як очікується, може дати поінформовані відповіді на питання щодо дійсності програми в області. Специфічні переваги, які можуть бути отримані від відвідування ділянки пов'язані з розумінням специфічних обставин, які виникають при виконанні програми, з ідентифікацією незааявлених цілей програми і ненавмисних ефектів.

Головний пункт у виборі людей для інтерв'ю - то, що обрані люди мають знання і розуміння програми і готові співпрацювати в зборі даних на цій стадії оцінки.

Питання інтерв'ю повинні бути викладені так, щоб допомагати вести процес документації точності моделювання програми, додавати відсутні компоненти і забезпечувати додатковою інформацією щодо того, як програма працює. Основні питання для учасників програми (персоналу і користувачів):

1. Які цілі Вашої участі в проекті або програмі?
2. Які механізми існують (політика, дії персоналу і т.д.) для досягнення цих цілей?
3. Які свідоцтва виконання мети?
4. Що трапиться, якщо цілі програми будуть досягнуті? Не досягнуто?
5. Як програма пов'язана з місцевими пріоритетами?
6. Які дані або звіти використовуються для контролю виконання програми?
7. Як часто ці дані збираються?
8. Яка точність цих даних?
9. Як ця інформація використовується?
10. Які основні проблеми Ви відчуваєте?

Ця інформація особливо важлива в розгляді оцінці здійсненності програми.

Соціальна політика - це ідеальні приписи для дії людей, і соціальні програми - їх конкретне втілення. Формально, соціальні програми існують виключно з метою виконання ідеалів і рішень в реальному світі. Передбачається, що структура влади, властива формальним організаціям достатня для здійснення проекту програми. Набір специфікацій програми передбачає досить точні описи дій, які повинні бути прийняті в певний час, певними людьми, при певних умовах.

Проблема виконання полягає в тому, що є безліч способів реалізації конкретних дій, які можуть заважати реалізації стандартів або розпоряджень, навіть при тому, що проекти, специфікації, стандарти можуть бути дуже точно визначені. Крім проблем, що впливають зі звичайних людських невдач

(недбалість персоналу, некомпетентність, невігластво, або просте непокору) є проблема серйозного внутрішнього організаційного опору виконання програми, можливо прямого саботажу. І нарешті, є проблема прихованих організаційних цілей, прихованих персональних або професійних цілей штату і адміністраторів.

Інформаційний лист 5. Особливості дизайну оціночного дослідження

Процес планування оціночного дослідження включає три етапи:

- 1) опис і аналіз ситуації, в умовах якої здійснюється впровадження інновації;
- 2) формулювання ключових питань, які підлягатимуть вивченню;
- 3) розробку технічного завдання.

Перший етап обумовлений тим, що інноваційна діяльність, яка має певні соціальні контексти, задає можливі дії учасників соціальної взаємодії і здійснює вплив на впровадження інновації. Тому планування оцінювання починається з *опису і аналізу ситуації, в умовах якої здійснюється впровадження інновації*. Знайомство фахівця з оцінки з об'єктом, що підлягає вивченню, проходить в два етапи. На першому етапі фахівець здійснює попереднє вивчення документації, так чи інакше пов'язаною з інновацією, що вивчається. Це обумовлено тим, що фахівець з оцінки повинен мати чітке розуміння суті інновації і умов, в яких вона здійснюється, перш, ніж приступити до її безпосереднього оцінювання. Раніше вже йшла мова про те, що фахівець з оцінки — це багатoproфільний фахівець, який змушений з кожним новим замовленням занурюватися в нову тематику. У зв'язку з чим попереднє вивчення документації дозволяє здійснити заочне ознайомлення з об'єктом аналізу.

Подальше знайомство з умовами реалізації інновації здійснюється шляхом спостереження за ходом впровадження інновації (або в умовах, коли інновація знаходиться на етапі розробки — за ходом впровадження подібної інновації в інших регіонах, країнах тощо). Подібні самостійні спостереження за ходом реалізації інновації дозволяють дослідникам отримати інформацію, пов'язану з

розумінням специфічних обставин, які виникають на практиці при впровадженні інновації, а також дозволяють виявити незаявлені розробниками цілі інновації і ненавмисні ефекти від її впровадження. Часто відвідування об'єкта супроводжуються співбесідою з представниками всіх суб'єктів інновації: замовниками дослідження; розробниками; особами, що фінансують реалізацію інновації; фахівцями в предметній області; особами, які відповідальні за впровадження інновації; тими, на кого орієнтована інновація (її споживачами) тощо.

Другий етап_реалізується за допомогою залучення різних суб'єктів інновації. Цей етап пов'язаний з *формулюванням ключових питань, які підлягатимуть вивченню*. Дані питання формулюються з метою задоволення в першу чергу того, хто буде використовувати результати оцінки, тобто замовника дослідження. Тому представники замовника залучаються до процесу обговорення основних питань, що ляжуть в основу дослідження. На нашу думку, консультація дослідника з представниками всіх зацікавлених сторін дозволяє розширити і уточнити круг питань. Разом з тим існують ряд технологій, які можуть допомогти фахівцеві з оцінки правильно вибрати питання для вивчення:

- Якщо незабаром намічається ухвалення якогось важливого рішення і результати оцінювання можуть стати корисними, для оцінювання слід відібрати ті питання, вивчення яких забезпечить отримання необхідної інформації.

- Іншою основою для вибору питань є задоволення побажань тієї сторони, чисельність якої в оцінюванні найбільша, зазвичай — це сторона, яка фінансує оцінювання.

- Ще один спосіб полягає у визначенні прогалин у знаннях. Завдяки дослідженням у сфері соціальних наук і виконаних раніше оціночних досліджень інших аналогічних програм вже, найімовірніше, накопичені певні знання з теми, яка вивчається. Тому замість того, щоб вивчати питання, які вже досить добре досліджені іншими, або всілякими хитрощами намагатися задовольнити інтереси різних груп, фахівець з оцінки може зосередити свою

увагу на тих питаннях, які залишаються не вирішеними або суперечливими. Якщо замовник не заперечує, оцінювання може одночасно заповнити прогалини в загальних знаннях і забезпечити інформацію, необхідну для вирішення локальних проблем.

Консультації дослідника з замовником удвічі важливіші, коли для проведення оціночного дослідження запрошуються «зовнішні» фахівці. Даний етап завершується формулюванням чітких, доступних для вимірювання цілей і завдань дослідження.

Третій етап. Наступним етапом планування оціночного дослідження є розробка і затвердження програми оцінювання, яка часто в оціночному дослідженні приймає форму технічного завдання. Форма технічного завдання оціночного дослідження *залежить від стадії впровадження інновації*, оскільки залежно від етапу впровадження інновації завдання і ключові питання, які фіксуються в технічному завданні, можуть істотно мінятися. У технічному завданні визначаються кінцеві цілі оцінки, безпосередні замовники оцінки і те, яким чином і для чого буде використана отримана інформація, визначаються питання, що підлягають вивченню, критерії оцінки, методи збору інформації, описується механізм звітності.

Отже, планування оціночного дослідження — це один з найважливіших етапів, під час якого дослідник конструює найбільш оптимальну для втілення на практиці модель дослідження. Від цього етапу залежить весь подальший хід роботи, а також якість і корисність даних, які будуть отримані. Наш аналіз дозволив виявити, що на відміну від соціологічного дослідження планування в оціночному дослідженні не є лінійним і послідовним процесом. Часто трапляється так, що питання, які підлягають вивченню, вимагають додаткового уточнення, тоді дослідникові доводиться повертатися до процесу формулювання питань, процесу вибору джерел інформації і навіть уточнення методів збору даних. У зв'язку з цим ефективність планування оціночного дослідження прямо залежить від професіоналізму дослідника і його вміння

передбачати і вирішувати проблемні ситуації, які можуть виникнути на цьому етапі.

У зв'язку зі специфікою соціально значимих інновацій, планування оціночного дослідження включає: описання та аналіз ситуації, в умовах якої здійснюється впровадження інновації; формулювання ключових питань дослідження, яке здійснюється за допомогою консультацій з різними суб'єктами інновації, що ухвалюють рішення щодо даної інновації; і розробку технічного завдання, елементи якого залежать від стадії впровадження інновації.

Одним з ключових етапів розробки дослідницького дизайну є вибір методів збору інформації. Традиційно вважається, що вибір того або іншого методу збору інформації залежить від: питань або цілей, які обумовлюють необхідність оцінки, вибраних критеріїв оцінки, вартості дослідження і наданих дослідникові ресурсів.

Проте, оціночне дослідження рідко буває тільки якісним або кількісним. Практика проведення оцінювання показує, що найбільш ефективною є комбінація методів. Тільки у такому разі дослідник може бути впевнений, що вимірювання відобразатиме складне явище, яке необхідно вивчити. Теза про поєднання методів приводить до висновку, що не існує ідеальної методології, а слід застосовувати комбінацію якісних і кількісних методів. Кількісні методи оперують кількісними характеристиками, дають можливість отримати набагато більші об'єми інформації, використовують заздалегідь визначені категорії, застосовують чітко структуровані методи аналізу, не орієнтовані на контекст, орієнтовані на отримання результату. На відміну від них якісні методи описують ситуацію, вони орієнтовані не на результат, а на контекст, застосовуються, коли не можна описати кількісні характеристики і перед дослідником стоїть завдання вивчити явища, що швидко змінюються.

Основні моделі оцінювання.

Описова модель націлена на збір інформації і даних, застосовується тоді, коли заздалегідь відомо, яким чином інновація впливає на початкову ситуацію або це необхідно виявити. Існують різновиди описової моделі:

1. *Вивчення можливості виконання інновації.* Має місце перед впровадженням інновації для забезпечення замовника інформацією, необхідною для її планування і виконання.

2. *Попереднє оцінювання (ex-ante evaluation).* Спрямоване на прогнозування альтернативних варіантів впровадження інновації, запланованих результатів і наслідків.

3. *Вивчення цілей інновації.* Оцінка цілей робиться для того, щоб виявити ступінь обґрунтування інновації і інформаційні потреби ініціаторів, які фінансують оцінку інновації. Роз'яснення мети (цілей) і взаємного розуміння очікувань між залученими сторонами є важливою умовою успішного впровадження інновації. Цілі інновації найчастіше формулюються і фіксуються в офіційних документах.

4. *Вивчення самої інновації з погляду на основні елементи інновації, їх послідовність тощо.* Оцінка структури і змісту інновації представляє одну з центральних частин оціночного дослідження. Вона служить для позначення того, як добре визначені компоненти інновації і наскільки вони забезпечують досягнення цілей. Крім того, дана оцінка служить тому, щоб з'ясувати розбіжності в сприйнятті інновації різними суб'єктами.

5. *Експрес-аналіз інновації.* Використовується тоді, коли виникає необхідність якнайшвидше зібрати інформацію про хід впровадження інновації. Швидкість досягається завдяки включенню в дослідження мінімальної кількості питань. Така оцінка може з'ясувати, чи дійсно були проведені заходи, що планувалися, чи дотримані строки, чи представлена інформація в необхідному обсязі, наскільки досвідчений був персонал, що відповідає за впровадження. Якщо були відхилення від строків, об'єму і якості, то чим це викликано. Технологічно ця оцінка є найпростішою: на більшість питань можна

відповісти, користуючись проектною документацією: планом, договором про надання консультаційних послуг тощо.

6. *Вивчення потреб населення і можливості їх задоволення.* Мова йде про виявлення того, в якій мірі актуальна інновація. Виходячи зі всієї сукупності проблем, вивчається відношення безпосередніх споживачів інновації з точки зору вирішення їх проблем, вивчається, хто і в якій мірі скористався перевагами інновації, і наскільки доцільне її подальше фінансування.

7. *Вивчення результатів інновації.* На даному рівні досліджується результат інновації, чи відбулося споживання інновації як «продукту». Мета — з'ясувати, що змінилося в цільовій групі (групі споживачів), і оцінити, наскільки фактично досягнуті цілі інновації.

8. *Супроводжуюче або формуюче оцінювання (on-going evaluation).* Його завданням є моніторинг впровадження інновації з метою сприяння досягненню намічених результатів. Таке оцінювання направлене на відстеження даних і своєчасне інформування про результати по мірі того, як інновація впроваджується. Це дозволяє вчасно коректувати і вдосконалювати інноваційну діяльність.

9. *Діагностична оцінка.* Така оцінка проводиться, коли завдяки регулярному моніторингу або через які-небудь інші джерела інформації виявляється, що інновація відчуває труднощі, а причини цих проблем неясні.

10. *Оцінка ефективності.* Має на меті встановити, що змінилося у зв'язку з впровадженням інновації. Оцінити ефект — дуже складне і коштовне завдання. Основна складність полягає в тому, щоб «вловити» ефект, який дала саме та інновація, яка оцінюється, а не інші зовнішні чинники. Питання *атрибуції* — встановлення того, що інновація є причиною (або однією з декількох причин) конкретного комплексу результатів — завжди був одним з найважчих питань оцінки. В більшості випадків досить показати обґрунтовану вірогідність наявності зв'язку між інновацією і комплексом спостережуваних результатів. Іншою проблемою є подолання часового чинника: в більшості

випадків ефект виявляється не відразу, і тому існує потреба переконати замовника про необхідність подальшого дослідження.

11. Вивчення співвідношення витрат і ефективності. Мова йде про оцінку витрат яки мали місце задля отримання тих або інших результатів.

12. Підсумкове (узагальнювальне) оцінювання (ex-post evaluation). Оцінка, що проводиться ближче до закінчення терміну впровадження і фінансування інновації, застосовується з метою узагальнення досягнень інновації і подання висновків, які були б корисні для впровадження майбутніх подібних інновацій.

13. Метод кращих практик, сфокусований на виділення з усього спектру впроваджених у різних країнах інновацій лише «кращих практик», тобто найбільш ефективних інновацій, для подальшого їх запозичення. У той же час метод «кращих практик» містить у собі небезпеку помилки — перенесення одних практик на інші об'єкти не завжди можливо в силу національних та інституціональних особливостей тієї чи іншої держави. З іншого боку, ретельний аналіз механізмів впровадження інновацій в інших країнах дозволяє забезпечити вдале перенесення успішного досвіду з одного ґрунту на іншій.

Порівняльна модель використовується для того, щоб довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між впровадженням інновації і її наслідками. Для цього можна використовувати наступні порівняння:

1. Модель «до і після» (оцінка впливу). Порівняння ситуації до і після впровадження інновації.

2. Модель «часовий ряд». Застосовується в тих випадках, коли ситуація незалежно від інновації має свою динаміку. Модель застосовується при впровадженні тривалих, комплексних освітніх інновацій, що впливають на декілька підсистем в організації.

3. «Експериментальна модель». Порівняння ситуації після впровадження інновації з контрольною ситуацією, на яку інновація не впливала.

4. Модель «подвійний експеримент». Порівняння двох ситуацій після впровадження двох різних інновацій (для випадку, коли потрібно порівняти

ефекти дії на ситуацію). На практиці дана модель використовується вкрай рідко.

Структура звіту

I. Резюме результатів дослідження. У даному розділі стисло висловлюються основні цілі і питання дослідження, здійснюється коротке описання інновації, яка підлягала вивченню, а також висловлюються головні висновки і конкретні рекомендації. При цьому бажаним є використання посилань на *основний текст*, де адресат зможе докладніше ознайомитися із заявленими в резюме положеннями. Загальний об'єм резюме не повинен перевищувати п'яти сторінок.

II. Основний текст. Містить наступні логічні блоки:

1. *Суть інновації* — розділ є всебічним описанням інновації.

2. *Докладний аналіз дослідження.* У розділі уточнюються ключові питання, які підлягали вивченню, аналізуються і інтерпретуються отримані дані відповідно до розробленої системи критеріїв і заявлених питань, робляться висновки.

III. Завершальна частина. Містить рекомендації за кожним з висновків, що зроблені в попередньому підрозділі. Надання рекомендацій є головним мотивом оцінки, тому вони повинні мати практичну цінність, бути максимально реалістичні, враховувати всі нюанси і соціальну ситуацію, в якій здійснюється впровадження інновації.

IV. Додатки. Включають технічне завдання на дослідження і описання методології дослідження.

Проте на нашу думку, великий обсяг звіту знижує вірогідність ознайомлення з ним тих осіб, які повинні його висновками скористатися. Навпаки, стислість і виразність звіту сприяє більшій вірогідності того, що з ним ознайомляться і його висновки вплинуть на ухвалення рішень. Звіт адресується реальним виконавцям, тобто тим, хто упроваджуватиме рекомендації в життя, а не тим, хто сприймає звіт як просту інформацію, хай і корисну.

Навчальне видання

Подшивалкіна Валентина Іванівна

ОЦІНОЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЕКТІВ ТА ПРОГРАМ

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІ
ДО ВИБІРКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
для здобувачів спеціальності 053 « Психологія»
третього (доктор філософії) рівня вищої освіти**

Підп. до друку . Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 1.2 Тираж 20. Зам. № .

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел. (048) 723-28-39.
E-mail: druk@onu.edu.ua